

УДК 811.373.7'161.2

ЯВИЩЕ УСІЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ТЛІ РОЗРІЗНЕННЯ ПРОЦЕСІВ ВАРІЮВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

Т. П. Свердан

У статті розглянуто проблему розмежування поняття варіантності та трансформації ФО. Охарактеризовано явище усічення фразеологізмів як вияв варіювання й спосіб трансформації. **Ключові слова:** варіантність ФО, трансформація ФО, семантичні трансформації ФО, структурно-семантичні трансформації ФО, усічення компонентного складу фразеологізмів

Складність безпомилкового визначення узуальних та оказіональних фразеологічних варіантів, очевидно, спричинила те, що тривалий час мовознавці не ризикували чітко розмежовувати явища *варіантності* та *трансформації*, тим паче, що ці процеси тісно переплітаються і трансформація є частковим проявом варіантності.

Однією з перших спробувала розрізнити причини і наслідки цих складних шляхів творення фразеологічних одиниць (далі — ФО) Н. Бабич (1971) [1], а згодом — Г. Павловська у статті “Трансформація і варіація фразеологічних одиниць” (1972) [2]. Дослідниця наголосила, що компонентні варіації, зокрема словотворчі, морфологічні, фонетичні та акцентологічні, “не порушують смислової тотожності і лише подекуди змінюють стилістичне забарвлення” [2, с. 41], тоді як структурні зміни (лексичні заміни компонентів, розширення компонентного складу, редукція) “можуть призвести і до порушення (повного або часткового) семантичної або стилістичної тотожності, тобто до їх трансформації” [там само], ступінь якої може бути різним. У цій же статті знаходимо цікаве зауваження: при одних і тих же структурних змінах можуть виникати перехідні (проміжні) утворення між варіантами і трансформованими фразеологізмами [там само].

Л. Козирєва у монографії “Устойчивые фразы и контекст” (1983) підкреслює, що ФО, побудовані за моделлю словосполучення, як і ФО, побудовані за моделлю речення, “під час включення у мовленнєвий потік... підлягають суттєвим *трансформаціям* та *варіюванню* (курсив наш. — Т. С.)” [3, с. 8] і доводить зазначене на матеріалі німецької мови. Зокрема, здатність до різноманітних трансформацій “стійких фраз”, на думку дослідниці, певною мірою пояснюється тим, що їх компоненти-складники не втрачають своїх лексемних властивостей і беруть участь у створенні прямого значення мовного виразу, яке служить основою для фразеологічного переосмислення [3, с. 9]. “На актуалізації цієї властивості, — підтримує Л. Козирєва твердження М. Шанського [4], Л. Ройзензона [5] та ін., — ґрунтуються різного роду трансформації, у тому числі й такі стилістичні прийоми, як “буквалізація”, семантичне поновлення виразу” [3, с. 9].

Не можна не погодитись із думкою авторки про те, що в багатьох випадках трансформація спричинює виникнення якісно нових одиниць як узуального, так і

оказіонального характеру. При цьому “перші з них збагачують фразеологію мови уже сьогодні, а за другими зберігається можливість переходу до розряду узуальних, якщо вони набудуть властивостей загальноновживаності” [там само]. Проте, гадаємо, варто уточнити, що ці одиниці не є абсолютно новими, а різняться лише відтінками в значенні, експресією, емоційністю, тобто є якісно новими в аспекті художньо-естетичної вартості.

По-іншому пояснює механізм варіювання і трансформації О. Бойко, яка вважає, що найхарактернішою ознакою стійких словесних комплексів є відтворюваність не лише готового виразу, а і його моделі; ця відтворюваність — “повна” у мові й “часткова” у мовленні, зокрема при утворенні індивідуальних стійких сполучень слів, оскільки відтворюється модель. Звідси й розрізнення в лінгвістиці інваріантів, варіантів та мовленневих трансформ стійких словесних комплексів [6, с. 8]. При цьому, переконує мовознавець, “інваріант існує лише в мові як узус, як об’єктивне дане, варіанти ж — узуальні (в них відбито норми загальнонаціонального літературного мовлення з його розподілом на літературні стилі) й okazіональні (мовленневі), які є явищами новаторства та індивідуального мовлення, у т. ч. й художнього. Трансформи ССК (стійких словесних комплексів. — Т. С.) — це різноманітні видозміни, перетворення, котрі охоплюють не лише форму, але й зміст ССК” [6, с. 8–9] (про поняття трансформ див. ще у І. Гнатюк [7, с. 11]).

Використання оновлених ФО у російськомовних газетах, їх структурно-семантичні та функціональні особливості розглядала у кандидатській дисертації “Структурно-семантические и функциональные особенности фразеологизмов в языке газеты” Н. Гармиц (1992) [8]. На відміну від попередників, вона виділила структурно-семантичні (одночасна/неодночасна реалізація значення ФО та омонімічного словосполучення, буквальне використання ФО, використання всіх або якогось одного значення полісемічного фразеологізму, залежно від контексту) та структурно-граматичні (граматичні зміни одного чи кількох компонентів, приміром, зміни числа, відмінка іменника і под., інверсія та скорочення компонентного складу) видозміни ФО. Окремо чомусь автор розглядає такі “способи трансформації ФО” [8, с. 13], як: 1) розширення компонентного складу, 2) заміна одного чи кількох компонентів, 3) поєднання другого та першого способів, 4) контамінація.

На наш погляд, нелогічно класифікувати таким чином способи трансформації ФО, тим більше розглядати в одній групі граматичні зміни одного чи кількох компонентів та явище усічення їх і доводити, що обидві модифікації, “як правило, не відбиваються на їх змісті., а викликані прагненням автора лише оживити сприйняття ФО її нестандартною формою або включенням її в синтаксичне ціле” [8, с. 11]. Таке пояснення частково може стосуватися лише граматичних змін компонентів фразеологізму*; для процесу усічення, який (як і інверсія) є способом трансформації

* Ми категорично не погоджуємось із ствердженням деякими мовознавцями [9, с. 213; 10, с. 61; 11, с. 87] того, що будь-яка зміна таких граматичних форм компонентів ФО, як роду, числа, відмінка, особи, є одним із способів трансформації фразеологізмів, і вважаємо такі зміни синтагматичними особливостями сполучуваності мовних одиниць в синтаксичне ціле. І лише зумисне порушення норм словозміни чи формотворення, котре спричинює певний комічний, сатиричний, згрубілий та ін. ефект, може трактуватись як спосіб стилістичного використання ФО.

ФО, його недостатньо, оскільки тут має місце значно багатший спектр чинників (внутрішньомовних і позамовних) та отриманих результатів.

Л. Даниленко в кандидатській дисертації “Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів” (1997) [12] наголосила, що з низки стилістичних способів створення комічного ефекту засобами чеської фразеології (параномазія, плеоназм, рима) найпоширеніший прийом — “розщеплення” фразеологізму, яке “полягає у його двоплановому сприйнятті в одному контексті: як цілісної семантично неподільної одиниці фразеологічного рівня мови і як словосполучення у прямому значенні його компонентів” [12, с. 147]. “Розщеплення”, стверджує Л. Даниленко, в основному ґрунтується на лексичній полісемії, або зіставленні прямого і переносного значень ФО в одному контексті, окрім того, — на зміні компонентного складу фразеологізму шляхом “доповнення усталеної форми новим компонентом” та “еліпсиса” [12, с. 149].

Мовознавець наводить також приклади прийомів “перифразовування” чеських фразеологізмів: а) використання першої частини ФО в усталеній формі, а замість очікуваної другої — інноваційного нефразеологічного вислову; б) використання прислів’їв та приказок із доповненнями, які повністю перекирують їх зміст, в) контамінації двох повних ФО та окремих частин ФО, г) скорочення *мотивуючої* (курсив наш. — Т. С.) основи фразеологізму [12, с. 152–154]. Цікаво, що Л. Даниленко не називає ці прийоми способами трансформації ФО (хоча це очевидно) і розрізняє поняття еліпсиса та скорочення, надаючи лише останньому статусу самостійного засобу створення комічності.

На наш погляд, з метою диференціації способів трансформації ФО та уніфікації чинної термінології доцільніше було б розглядати “розщеплення”, засноване на лексичній полісемії, як спосіб семантичної видозміни фразеологізмів — подвійна актуалізація, “розщеплення” ж, що виникло внаслідок структурних змін, — як види структурно-семантичних модифікацій ФО, а саме: 1) розширення компонентного складу фразеологізму і 2) усічення компонентного складу ФО з подальшими семантичними зрушеннями. Аналогічно “перифразовування” типу а) є, швидше, розширенням структури фразеологізму, а “перифразовування” типу б) — усіченням другої частини його з наступними авторськими доповненнями.

Зауваження Л. Даниленко, проте, небезпідставні й черговий раз доводять, що будь-які оказіональні структурні зміни спричинюють зрушення в семантиці чи конотації фразеологізмів і у мовленні, як правило, різні способи трансформації ФО тісно переплітаються, характеризуються синкретичністю, збігаються окремими ланками, тому подекуди важко достеменно встановити первинність того чи іншого способу.

Загалом у мовознавстві досить поширеною є думка про те, що стійкість як одна з визначальних ознак фразеологізму виявляється передусім у незмінності його значення. Однак спостереження над функціонуванням ФО дає підстави стверджувати, що семантична стійкість теж не є чимось абсолютним, оскільки семантика фразеологізму, як і його структура, зазнає постійного оновлення, переосмислення. Розвиток значення ФО, порівняно із розвитком форми, — процес значно триваліший, повільніший, а тому не такий помітний на перший погляд. Ось чому проблема семантичних трансформацій ФО не знайшла ще остаточного однотайного

висвітлення у мовознавчій літературі, і деякі фразеологи схильні поняття трансформації використовувати виключно щодо структурних перетворень [13]. Таке обмеження пояснюємо ще й ототожненням трансформації ФО з їх варіюванням. Проте не варто забувати, що трансформація — явище *оказіональне*, яке *завжди має виразне стилістичне забарвлення*, тоді як варіантність фразеологізмів характеризується *узуальними властивостями*, а *мету* варіантних перетворень подекуди *визначити дуже важко або й зовсім неможливо*.

Ми схильні, як і більшість сучасних мовознавців [14; 15; 16; 17; 18; 19], об'єктом фразеологічної стилістики вважати і семантичні трансформації ФО як стилістично спрямовані “зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, внаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому” [20, с. 84], і структурно-семантичні трансформації ФО як стилістично спрямовані перетворення структури ФО із збереженням семантичного інваріанта і незначними смисловими змінами.

Причини структурно-семантичних трансформацій фразеологи трактують по-різному. Так, приміром, О. Молотков вважає, що варіювання компонентів ФО (як узуальне, так і оказіональне) — це одна з істотних особливостей форми фразеологізму, яка ґрунтується на тому, що компонент ФО втратив ознаки слова і тому може бути замінений іншим варіантом без будь-якої втрати для фразеологізму як з боку форми, так і з боку його значення [21]. Інші дослідники, навпаки, стверджують, що змінюваність структури фразеологізму пов'язана з тим, що слова, які утворюють його, не втрачають своїх лексичних значень, а це й дозволяє, у разі необхідності, перетворювати ФО залежно від конкретного контексту чи ситуації, не порушуючи при цьому її тотожності [22; 23].

По-різному класифікують також семантичні та структурно-семантичні способи трансформації ФО. Зокрема, одні дослідники співвідносять їх з мовними рівнями і як наслідок виділяють фонетичні, словотворчі, морфологічні, лексичні та синтаксичні трансформації [24], а подекуди й акцентологічні та орфоепічні. Нам видається, що, на відміну від варіантності, розгляд різноманітних рівневих елементів ФО в аспекті трансформації є штучним, адже важко уявити, щоб письменник із зображувальною метою вдавався до якихось, приміром, фонетичних чи морфологічних змін компонентів ФО.

Оскільки способи трансформації ФО не завжди виступають ізольовано і вичерпно зафіксувати їх можливо лише теоретично, чітка систематизація викликає серйозні труднощі, тому об'єднання низки різноманітних визначень, відомих на сьогодні прийомів, дає нам лише загальну класифікацію.

Отже, узагальнюючи різні погляди щодо проблеми варіантності й трансформації ФО, можемо зробити висновки, що:

По-перше, різноманітні способи оказіональної видозміни узуальних ФО, окрім зовнішніх, позамовних чинників (мета, потреба комуніканта), ґрунтуються також на семантико-структурних особливостях самих фразеологізмів (внутрішні, мовні чинники, які спричиняють і варіювання в діахронії), а саме: глобальності значення,

нарізнооформленості та проникливості структури, метафоричності, образності, мірі втрати компонентами лексичного значення тощо.

По-друге, усі видозміни треба сприймати не як немотивоване стихійне явище, а як таке, що має системний характер (зауважимо, що багато способів трансформації ФО перегукуються із видами варіювання їх), про який вперше заявив О. Кунін [25, с. 10] і для вивчення якого “недостатньо зафіксувати всі фактично виявлені прийоми руйнування структурної та семантичної стійкості фразеологізмів і об’єднати їх у ті чи інші класифікаційні групи або розряди (зробити абсолютно вичерпну класифікацію практично неможливо. — Т. С.), при такому підході не можна уникнути суб’єктивізму, суто інтуїтивних трактувань. Методологічно більш правильним буде не виведення системи із окремих елементів, а, навпаки, виявлення елементів системи на підставі диференційних ознак, що об’єктивно існують у самій системі” [26, с. 159].

По-третє, розмежування понять варіювання і трансформації у фразеології можливе в аспекті таких антиномій: загальне — часткове, діахронія — синхронія, свідоме — підсвідоме (інтуїтивне). Звідси, **усічення компонентного складу фразеологізмів як типу структурно-семантичного варіювання** можемо визначити як *тривалий* процес творення і функціонування усічених варіантів ФО, викликаний загальною тенденцією до економії мовних засобів і внутрішніми суперечностями між розчленованою структурою та цілісним змістом фразеологізму. Вибір мовцем усіченого варіанта ФО, як правило, *автоматичний* і детермінований традицією (узусом). Дослідження і системагізація усічених фразеологічних варіантів можливі у *синхронно-діахронному аспекті і навіть поза контекстом чи ситуацією*.

Усічення структури ФО як спосіб структурно-семантичної трансформації — це *частковий* вияв варіювання, який полягає у *свідомому* зменшенні комунікантом кількості компонентів фразеологізму з метою надати йому *додаткової* експресії і досягнути потрібного *стилістичного ефекту*. Дослідження такого способу трансформації ФО (як і всіх інших) можливе *тільки на рівні синхронії* і ґрунтується на *обов’язковому* вивченні функціонування трансформованих фразеологізмів у *певних контекстах (чи ситуаціях)*, з’ясуванні причин, мети, умов та способів оказіонального усічення комунікантами загальновідомих ФО, прийомів введення їх у ці контексти задля актуалізації стилістичних та прагматичних властивостей.

По-четверте, усічення як вияв варіювання і спосіб трансформації у фразеології засвідчує тісні безпосередні чи опосередковані генетичні зв’язки багатьох порівняно нових власне фразеологізмів (Н. Бабич), ідіом (В. Виноградов), мініїдіом (Н. Зубець) з більш давніми ФО — прислів’ями та приказками, які у фразеотворчому генезисі є джерелом збагачення фразеологічної системи, а отже, — об’єктами дослідження фразеології.

По-п’яте, розмежування усічених трансформованих фразеологізмів та усічених варіантів фразеологізмів можливе в діахронному аспекті: усічена трансформована ФО може стати загальноприйнятною і фіксуватися словниками як усічений варіант, семантично споріднений з відомою у мові повною ФО.

По-шосте, внутрішній механізм усічення компонентного складу фразеологізмів як типу структурно-семантичного варіювання та способу трансформації їх регульований

межами структурно-семантичного інваріанта, а саме: фразеологічним значенням (образом, внутрішньою формою), структурно-семантичною моделлю діахронічного структурно-семантичного інваріанта, регулярним характером семантичного зв'язку між структурними елементами.

Окрім того, комунікативний аспект дослідження узуального та оказіонального усічення фразеологізмів дозволяє зробити висновок про слівну природу компонентів ФО, яка і є одним із внутрішніх чинників, що зумовлюють відповідний вид варіювання і спосіб трансформації фразеологізмів, у т. ч. й усічення їх структури.

Список літератури

1. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови (навчальний посібник). — Ч. I. — Чернівці, 1970. — 64 с.; Ч. II. — Чернівці, 1971. — 90 с.
2. Павловська Г. В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць // Питання фразеології східнослов'янських мов. — К., 1972. — С. 40–42.
3. Козырева Л. Ф. Устойчивые фразы и контекст. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. — 120 с.
4. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М.: Высш. шк., 1963. — 156 с.
5. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии: Учеб. пос. — Самарканд: Самарканд. гос. ун-т им. А. Навои, 1973. — 223 с.
6. Бойко О. В. Приемы реализации экспрессии устойчивых словесных комплексов в сатирико-юмористических жанрах (в сопоставлении с украинским языком): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Днепропетровск, 1981. — 24 с.
7. Гнатюк И. С. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке советской украинской художественной прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1982. — 24 с.
8. Гармич Н. С. Структурно-семантические и функциональные особенности фразеологизмов в языке газеты: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Днепропетровск, 1992. — 19 с.
9. Абрамович И. М. Об индивидуально-авторских преобразованиях фразеологизмов и отношении к ним фразеологического словаря // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. — М., Л.: Наука, 1964. — С. 213–223.
10. Гак В. Г. Фразеологическая трансформаторика и проблемы фразеографии // Фразеологизм и его лексикографическая разработка: Материалы IV Международ. симпозиума. — Минск: Наука и техника, 1987. — С. 60–64.
11. Григораш А. М. Фразеология и стиль. — К.: Вища шк., 1991. — 139 с.
12. Даниленко Л. I. Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1997. — 18 с.
13. Сербенська О. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газети // Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістики. — Вип. 10. — Львів, 1978. — С. 72–77.
14. Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. — Львів: Вища шк., 1980. — 155 с.
15. Чабаненко В. А. Стилістичне вираження фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. — 1981. — №9. — С. 60–62.
16. Янкоўскі Ф. М. Беларуская фразеалогія. — Мінск: Народ. асвета, 1981. — 178 с.
17. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Х.: Вища шк., 1987. — 135 с.
18. Колоїз Ж., Малюга Н. Каламбур як засіб забезпечення оказіональної експресії // Наук. вісник Чернівець. ун-ту: Зб. наук. праць. — Вип. 119. Слов'янська філологія. — Чернівці: Рута, 2001. — С. 38–43.

19. Гавриленко Н. Каламбур як лінгвостилістичний прийом // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Слов'янська філологія. — Вип. 116. — Чернівці: Рута, 2001. — С. 160–166.
20. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціональна та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К.: Наук. думка, 1989. — 156 с.
21. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. — Л.: Наука, 1977. — 234 с.
22. Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика. — М.: Просвещение, 1977. — 335 с.
23. Бойко О. В. Приемы реализации экспрессии устойчивых словесных комплексов в сатирико-юмористических жанрах (в сопоставлении с украинским языком): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Днепропетровск, 1981. — 24 с.
24. Бодрова Т. И. Фонетико-морфологические изменения в составе фразеологических единиц (На материале речевых характеристик чеховских персонажей) // Уч. зап. Душанбин. пед. ин-та. — Т. 33. (Серия филол.). — Вып. 18. — Душанбе, 1965. — С. 97–110.
25. Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст // Иностр. языки в школе. — 1971. — №5.
26. Шадрин Н. Л. О системном характере речевых преобразований фразеологических единиц // Системное описание лексики германских языков. — Вып. I. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. — С. 158–167.

Свердан Т. П. Явление усечения фразеологизмов на фоне разделения понятий вариантности и трансформации.

В статье рассмотрена проблема разделения понятий вариантности и трансформации ФЕ. Охарактеризовано явление усечения фразеологизмов как вид варьирования и способ трансформации.

Ключевые слова: вариантность ФЕ, трансформация ФЕ, семантические трансформации ФЕ, структурно-семантические трансформации ФЕ, усечение компонентного состава фразеологизмов.

Sverdun T. P. The phenomenon of abridgement of phraseological units against a background of division the notions variance and transformation.

In the article the problem of division of the notions variance and transformation of phraseological units is considered. The phenomenon of abridgement of phraseological units as a form of variance and a means of transformation is characterised in detail.

Key words: variance of phraseological units, transformation of phraseological units, semantic transformations of phraseological units, structural-semantic transformations of phraseological units, abridgement of the component's structure of phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 18 квітня 2007 р.